

بررسی موسیقی بیرونی (وزن عروضی) در غزل‌های وحشی بافقی

دکتر علی گراوند^۱

احمد علی پور علی آباد^۲

چکیده:

موسیقی شعر یکی از جنبه‌های مهم شعر است و دارای جلوه‌ها و جنبه‌های گوناگونی است. یکی از جنبه‌های مهم آن، وزن عروضی است که در اصطلاح بدان «موسیقی بیرونی» گفته می‌شود. وزن در شعر آن قدر اهمیت دارد که در تعریف شعر آن را «کلام موزون و مقفی» گفته‌اند و شاعران بزرگ از ارزش آن در ساختمان شعر غافل نبوده‌اند و جدیت خاصی در تقویت آن داشته‌اند. نوع توجه شاعران به موسیقی شعر و میزان توجه و عنایت آنان به اوزان و بحور مختلف عروضی بیانگر سبک خاص آنان در حوزه‌ی موسیقی کلام است. در بررسی شعر وحشی بافقی خصوصاً غزلیات وی نیز یکی از جنبه‌های مهم و قابل بررسی موسیقی بیرونی یا همان وزن عروضی است. این نوشتار به دنبال آن است که موسیقی بیرونی یا همان وزن عروضی غزل‌های وحشی بافقی را استخراج، دسته‌بندی و از جهت کمی و کیفی بررسی نمایند. در بررسی اولیه روشن شد که وحشی بافقی در غزل بیشتر از اوزان رایج شعر فارسی استفاده کرده است و تنوع اوزان در غزلیات او اندک است و مجموعاً از ۱۶ وزن در ۶ بحر عروضی استفاده کرده است که در مقایسه با دیگر شاعران نشان دهنده‌ی تنوع کمتری در اوزان عروضی است. همچنین وحشی بیشتر پای‌بند سنت‌های شعری است و پا را از حد متعارف اوزان شعری و اختیارات و زحافات رایج شعر فارسی فراتر نگذاشته است.

واژگان کلیدی: وحشی بافقی، موسیقی بیرونی، وزن عروضی، غزل.

۱. مقدمه

در بررسی سبک شعر موسیقی یکی از جنبه‌های اصلی و اساسی است که باید مورد بررسی و دقت نظر قرار گیرد. اهمیت موسیقی در شعر تا آنجاست که بسیاری از منتقدین شعر را کلام موزون یا موسیقایی دانسته‌اند (خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۶: ۵۸۷). بررسی این جنبه‌ی مهم ما را با سبک شعری شاعران آشنا می‌کند. وحشی بافقی از شاعران بزرگ قرن دهم و از سرآمدان مکتب وقوع و واسوخت است که جا دارد، جنبه‌های گوناگون موسیقی شعر او بررسی گردد. اما موسیقی شعر دارای چهار جنبه و جلوه‌ی متفاوت است. این چهار جنبه یا جلوه عبارتند از: «موسیقی بیرونی» یا همان وزن عروضی، «موسیقی کناری» یا همان ردیف و قافیه، «موسیقی درونی»، یعنی صنایع بدیع لفظی و «موسیقی معنوی» یا همان صنایع بدیع لفظی (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۰: ۳۹۱). از بین این جنبه‌های گوناگون موسیقی بیرونی یا همان وزن عروضی در شعر دارای اهمیت بیشتری است و بیانگر ذهنیت شاعر است. مثلاً اوزان خیزابی و تند و با ضرباهنگ تند بیانگر تلاطم‌های روحی مولانا است؛ این نوشتار بر آن است که موسیقی بیرونی یا همان وزن عروضی اشعار وحشی بافقی را بررسی کند و نشان دهد که توجه و عنایت وحشی به آن چقدر است؟ و نوع اوزان شعر وی چگونه است؟ و در کاربرد اوزان تا چه حد دقت داشته است؟ و عمده‌ترین ویژگی‌های اوزان غزلیات وی چیست؟

راجع به موسیقی خصوصاً موسیقی بیرونی شعر وحشی بافقی تا آنجا که نگارنده خبر دارد، بحث مبسوطی نشده است. اما راجع به موسیقی شعر سایر شعرا کارهای جسته و گریخته‌ای انجام شده است. نگارنده در چند مقاله به موسیقی شعر منوچهری، انوری، سنایی، کلیم، اقبال و غیره پرداخته است.

۲. بحث

گفته شد که موسیقی دارای چهار جنبه و جلوه‌ی متفاوت است که این نوشتار به دنبال بررسی «موسیقی بیرونی»،

غزلیات وحشی بافقی است. منظور از موسیقی بیرونی وزن در مفهوم عروضی آن است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۰: ۳۹۱). فهرست اوزان به کار رفته در شعر منوچهری همراه با میزان استفاده‌ی هر کدام به ترتیب کثرت استعمال در جدول شماره‌ی ۲ آمده است.

اشعار وحشی بافقی در ۱۶ وزن و ۷ بحر رمل، هزج، مضارع، محبتش، رجز، منسرح و خفیف سروده شده‌اند. تعداد و بسامد کاربرد این هفت بحر در جدول شماره‌ی ۱ آمده است که در زیر به صورت جداگانه و بر اساس ترتیب و تعداد اشعار سروده شده در هر کدام، به آنها پرداخته می‌شود:

۱. رمل: مجموعاً ۱۳۹ غزل وحشی بافقی در وزن رمل (فاعلاتن و متفرقات آن) سروده شده است. وحشی مجموعاً در چهار وزن از بحر رمل شعر سروده است که فهرست اوزان و تعداد اشعار هر کدام از آنها به شرح زیر است:

- رمل مثنی محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن) ۹۱ غزل

- رمل مثنی مخبون محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فعلن) ۳۸ غزل

- رمل مثنی مشکول (فعلات فاعلاتن فعلات فاعلاتن) ۸ غزل (وزن دوری)

- رمل مسدس محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن) ۲ غزل

۲. هزج: در غزل‌های وحشی بافقی مجموعاً ۱۱۱ غزل در وزن هزج (مفاعیلن و متفرقات آن) سروده شده است که این غزل‌ها در چهار وزن از متفرقات هزج سروده شده‌اند که فهرست اوزان و تعداد اشعار هر کدام از آنها به شرح زیر است:

- هزج مثنی سالم (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن) ۶۲ غزل (شبه دوری)

- هزج مثنی اخرب مکفوف محذوف (مفعول مفاعیلن مفاعیلن فعولن) ۴۱ غزل

- هزج مسدس محذوف (مفاعیلن مفاعیلن فعولن) ۷ غزل

- هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف (مفعول مفاعیلن فعولن) ۱ غزل

۳. مضارع: بحر مضارع بحری است که از ترکیب هزج (مفاعیلن) و رمل (فاعلاتن) به وجود می‌آید. مجموعاً ۷۷ غزل وحشی بافقی در بحر مضارع سروده شده است که در دو وزن از متفرقات مضارع سروده شده‌اند. فهرست اوزان و تعداد اشعار هر کدام از آنها به شرح زیر است:

- مضارع مثنی اخرب مکفوف محذوف (مفعول فاعلاتن مفاعیلن فاعلن) ۷۲ غزل

- مضارع مثنی اخرب سالم (مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن) ۵ غزل (وزن دوری)

۴. مجتث: مجتث بحری است که از ترکیب رجز (مستفعلن) و رمل (فاعلاتن) به وجود می‌آید. در دیوان وحشی بافقی مجموعاً ۳۶ غزل در بحر مجتث سروده شده است. فهرست اوزان و تعداد اشعار هر کدام از آنها به شرح زیر است:

- مجتث مثنی مخبون محذوف (مفاعیلن فاعلاتن مفاعیلن فعلن) ۲۶ غزل

- مجتث مثنی مخبون (مفاعیلن فاعلاتن مفاعیلن فاعلاتن) ۱۰ غزل (وزن دوری)

۵. رجز: در دیوان وحشی بافقی مجموعاً ۲۵ غزل در بحر رجز (مستفعلن و متفرقات آن) سروده شده است که در دو وزن زیر سروده شده‌اند و فهرست اوزان و تعداد اشعار هر کدام از آنها به شرح زیر است:

- رجز مثنی سالم (مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن) ۱۷ غزل (شبه دوری)

- رجز مثنی مطوی مخبون (مفتعلن مفاعیلن مفتعلن مفاعیلن) ۸ غزل (وزن دوری)

۶. منسرح: اصل بحر منسرح در نظر قدما از مستفعلن و مفعولات تشکیل می‌شده است. در دیوان وحشی بافقی ۴ غزل در بحر منسرح سروده شده است. که هر چهار غزل در بحر منسرح مثنی مطوی مکشوف (مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن) سروده شده‌اند که وزن دوری هم می‌باشد.

۷. خفیف: اصل خفیف در نظر قدما فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن بوده است. در دیوان وحشی مجموعاً ۴ غزل در بحر خفیف مسدس مخبون اصلم (فعلاتن مفاعیلن فعلن) سروده شده است.

نکاتی که پیرامون وزن و موسیقی بیرونی غزل وحشی بافقی می‌توان مطرح نمود که بیانگر ویژگی‌های اوزان غزلیات وی باشد، عبارتند از:

۱. استفاده از اوزان رایج و پرکاربرد: در دیوان وحشی بافقی مجموعاً ۱۶ وزن مختلف به کار رفته است. دکتر سیروس شمیسا در کتاب «آشنایی با عروض و قافیه‌ی» فهرستی از ۳۱ وزن پرکاربرد و رایج و مشهور زبان فارسی را ارائه نموده است و نوشته است که: «به اقرب احتمالات قریب به ۹۰ درصد بلکه بیشتر اشعار زبان فارسی به یکی از این سی و یک وزنند» (شمیسا، ۱۳۷۰: ۶-۳۳). وی در ادامه ۸ وزن را از بین این اوزان بر می‌شمارد که بیشترین کاربرد را دارند و ۴ وزن را نیز کم کاربرد می‌داند (همان). وزن تمام غزلیات وحشی بافقی در چارچوب این ۳۱ وزن رایج قرار دارند و مجموعاً ۳۴۱ غزل وی (۸۶/۱۱٪ غزلیات وحشی) جزو همان پرکاربردترین‌های این ۳۱ وزنند و هیچ‌کدام جزو آن چهار وزن کم‌کاربرد نیستند.

۲. عدم تنوع اوزان شعری: گفته شد، غزل‌های وحشی در ۷ بحر و ۱۶ وزن سروده شده‌اند. در نیمی از این اوزان کمتر از ۱۰ غزل سروده شده است و مجموعاً ۳۹ غزل (۹/۸۵٪ غزلیات وحشی) در این هشت وزن سروده شده است. این تعداد اوزان برای مجموعه غزلیات وحشی خیلی اندک و فاقد تنوع لازم است. این در حالی است که در دیوان منوچهری با ۱۱۰ سروده از ۲۵ وزن در ۹ بحر استفاده شده است (گراوند، ۱۳: ۵۸) و در قصاید انوری از ۲۲ وزن در ۹ بحر استفاده شده است (گراوند، ۱۳: ۲-۸۰) و در مجموع ۵۸۵ غزل کلیم از ۲۰ وزن در ۱۰ بحر استفاده شده است (گراوند، ۱۳۹۱: ۲). حتی در دیوان اقبال لاهوری مجموع ۴۵ غزل تحت عنوان «می‌باقی» وجود دارد که در آنها ۱۱ وزن در ۷ بحر به کار رفته است (گراوند، ۱۳۹۱: ۵). ملاحظه می‌گردد، اوزان غزلیات وحشی فاقد تنوع لازم است و حتی به پای اقبال که غیر ایرانی است هم نمی‌رسد.

۳. استفاده‌ی بسیار از اوزان خیزابی: دکتر شفیع کدکنی انواع بحرهای عروضی را از لحاظ تکرار نظام ایقاعی افاعیل عروضی‌اشان به دو نوع خیزابی و جویباری تقسیم می‌کند. در این تقسیم بندی اوزانی را که «اغلب، نظام ایقاعی افاعیل عروضی در آنها، به گونه‌ای است که در مقاطع خاصی نوعی نیاز به تکرار را در ذهن شنونده ایجاد می‌کند و غالباً از رکن‌های سالم و یا سالم و مزاحفی تشکیل شده که حالت "ترجیع" و "دور" در آنها محسوس است» اوزان خیزابی نامیده و اوزانی را که «از ترکیب نظام ایقاعی خاصی حاصل می‌شود که با همه زلالی و زیبایی و مطبوع بودن، شوق تکرار در ساختمان آنها احساس نمی‌شود و ساختار عروضی افاعیل نیز در آنها به گونه‌ای است که رکن‌های عروضی در آن عیناً تکرار نمی‌شود»، اوزان جویباری می‌نامند (شفیع کدکنی، ۱۳۷۰: ۳۹۵). با دقت در جدول شماره‌ی ۲ ملاحظه می‌گردد که وحشی بافقی بیشتر به اوزان خیزابی گرایش دارد و عنایت کمتری به اوزان جویباری دارد؛ لذا در ۲۵۵ غزل (۶۴/۳۹٪ غزلیات وحشی) از اوزان خیزابی و در ۱۴۱ غزل (۳۵/۶۱٪ غزلیات وحشی) از اوزان جویباری استفاده کرده است.

۴. استفاده نسبتاً زیاد از وزن دوری: وزن دوری به اوزان «متناب الارکائی» گفته می‌شود که هر مصراع آنها از دو نیم مصراع تشکیل شده است و هر نیم مصراع عیناً در قسمت دیگر تکرار می‌شود و کلام در پایان هر پاره تمام می‌گردد و هر لخت حکم یک مصراع مستقل را دارد؛ لذا در پایان آن می‌توان امکانات پایان مصراع را، مثل بلند بودن نوع هجا آوردن هجای اضافه بر وزن و آوردن ردیف و قافیه، استفاده کرد (شمیسا، ۱۳۷۰: ۷۰). اوزان دوری به کار رفته در غزلیات وحشی بافقی به همراه بسامد کاربرد آنها به ترتیب عبارتند از:

۱. مجتث مثنی‌مخبون: این وزن از دوبار تکرار «مفاعیلن مفاعیلن» تشکیل می‌شود. ۱۰ غزل دیوان وحشی در این وزن سروده شده‌اند. در این غزل در هیچ کدام از ابیات و مصاربع از امکانات وزن دوری استفاده نشده است.

۲. رجز مثنی‌مطوی‌مخبون: این وزن از تکرار دو بار «مفتعلن مفاعیلن» تشکیل می‌شود. در دیوان وحشی بافقی ۸ غزل در این وزن سروده شده است. وحشی بافقی در پایان لخت اول هیچ مصراع‌ی از این هشت غزل از هجای کشیده استفاده نکرده است و در واقع برخورد وی با این وزن همانند برخوردش با وزن رجز مثنی‌سالم است که در مبحث اوزان شبه دوری به بررسی آن خواهیم پرداخت.

۳. رمل مثنی مشکول: این وزن نیز از تکرار دوبار «فعلاتُ فاعلاتن» ساخته می‌شود. وحشی بافقی مجموعاً ۸ غزل را نیز در این وزن سروده شده است که در این وزن نیز مورد قبلی در پایان لخت اول مصراع‌های این هشت غزل از هجای کشیده به جای هجای بلند که یکی از امکانات اصلی وزن دوری است، استفاده نکرده است.

۴. مضارع مثنی اخرب: این وزن دوری هم از دو بار تکرار «مفعول فاعلاتن» درست شده است. وحشی بافقی در ۵ غزل از مجموعه غزلیاتش از این وزن استفاده کرده است. در این چهار مورد در پایان لخت اول مصراع‌های این غزل‌ها از هجای کشیده استفاده کرده است و واج یا هجایی را افزون بر وزن آورده است.

۵. منسرح مثنی مطوی مکشوف: این وزن از دوبار تکرار «مفتعلن فاعلن» تشکیل می‌شود. ۴ غزل در دیوان وحشی در این وزن سروده شده‌اند. هرچند که تعداد غزلیات سروده شده در این وزن از تعداد غزلیات سایر اوزان دوری دیوان وحشی کمتر است؛ اما میزان کاربرد امکانات وزن دوری در آن بیشتر از سایر غزل‌های با وزن دوری است؛ وحشی بافقی در این چهار غزل ۱۹ مورد در پایان لخت اول مصراع‌ها از هجای کشیده به جای هجای بلند استفاده کرده است.

وحشی در هیچکدام از اوزان دوری غزل‌هایش از امکان آوردن قافیه‌ی درونی استفاده نکرده است و در هیچکدام قافیه‌ی میانی یا درونی نیاورده است. مگر در مواردی محدود و به صورت بسیار ناقص که قابل توجه و چشمگیر نیست و می‌تواند از سر تصادف بوده باشد؛ به عنوان مثال در بیت دوم غزل زیر:

آه شراره بارم کان از درون برآمد	ابری است آتش افشان کز بحر خون برآمد
می کرد دل تفأل از مصحف جمالش	از زلف او به فالش جیم جنون برآمد
فانوس وار ما را از شمع دل فروزی	آتش ز سینه سر زد دود از درون برآمد
از لاله جگر خون احوال کوهکن پرس	کان داغدار با او در بیستون برآمد
از چشم پر فن او در یک فریب دادن	از عقل و هوشمندی سد ذوفنون بر آمد
بر رسم دادخواهان زد دست بر عنانش	آیا ز دست وحشی این کار چون برآمد

(غزل ۲۱۰)

جالب این است که در موارد اندکی که وحشی بافقی قافیه‌ی میانی آورده است، در اوزان دوری نیست؛ بلکه در اوزان شبه دوری است که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود.

۶. استفاده از امکانات وزن دوری در اوزان غیر دوری: گفته شد که اوزان دوری اوزان «متناوب الارکان» هستند و از چهار رکن سالم درست شده‌اند و اگر این ارکان به صورت «متفق الارکان» باشند، دیگر وزن دوری نیست؛ ولی استعداد وزن دوری را دارد. چنان که در اشعار شاعران قدیم سبک خراسانی به این مورد برمی‌خوریم (شمیسا، ۱۳۷۰: ۷۰ پاورقی). در اینجا این نوع اشعار که معمولاً دوری به حساب نمی‌آیند؛ اما ظرفیت برخوردار از امکانات وزن دوری را دارند، «اوزان شبه دوری» گفته می‌شوند. وحشی بافقی در این اوزان که معمولاً در اوزان مثنی سالم در بحر رجز و هزج که دوری نیستند، ولی ظرفیت تبدیل مصراع‌ها به دو پاره یا لخت را دارند، چون وزن دوری عمل کرده و ضمن تقسیم ابیات به دو پاره، در میانه‌ی لخت‌ها گاه هجای یا مصوتی اضافه بر وزن آورده است. ولی گاه به ندرت در آنها قافیه‌های میانی را به صورت ناقص هم آورده است. مثلاً در غزل زیر که در بحر هزج مثنی سالم سروده شده است در تمام ابیات منهای بیت اول دارای قافیه‌ی درونی است:

شد صرف عمرم در وفا بیداد جانان همچنان	جان باختم در دوستی او دشمن جان همچنان
هر کس که آمد غیر ما در بزم وصلش یافت جا	ما بر سر راه فنا با خاک یکسان همچنان
عمری است کز پیش نظر بگذشت آن بیدادگر	ما بر سر آن رهگذر افتاده حیران همچنان
حالم مپرس ای همنشین! بی طره‌ی آن نازنین	آشفته بودم پیش ازین هستم پریشان همچنان
وحشی بسی شب تا سحر بودم پریشان، دیده تر	باقی ست آن سوز جگر وان چشم گریان همچنان

(غزل ۳۳۲)

ظاهراً استفاده‌ی از قافیه‌ی دورنی و میانی به طور کامل در غزل‌های وحشی منحصر است در همین مورد و در چند مورد دیگر نیز به صورت ناقص دیده می‌شود که قابل ذکر و اعتنا نیستند. مثلاً در غزل زیر قافیه‌ی دورنی به صورت ناقص دیده می‌شود:

ترسم در این دل‌های شب از سینه آهی سرزند	برقی ز دل بیرون جهد آتش به جایی در زند
از عهده چون آید برون گر بر زمین آمد سری	آن نیمه‌های شب که او با مدعی ساغر زند
کوس نبرد ما مزن اندیشه کن کز خیل ما	گر یک دعا تازد برون بر یک جهان لشکر زند
آشفشان است این هوا، پیرامن ما نگذری	خصمی به بال خود کند مرغی که اینجا پرزند
می بی صفا، نی بی نوا، وقت است اگر در بزم ما	ساقی می‌دیگر دهد مطرب رهی دیگر زند
ما را درین زندان غم من بعد نتوان داشتن	بندی مگر بر پا نهد، قفلی مگر بر در زند
وحشی ز بس آزرده‌گی زهر از زبانم می‌چکد	خواهم دلیری کاین زمان خود را براین خنجر زند

(غزل ۱۵۵)

۱. هزج مثنی سالم: این وزن از ۴ بار تکرار «مفاعیلن» ساخته می‌شود؛ لذا شبیه وزن دوری و از اوزان شبه دوری است. این وزن در دیوان وحشی بافقی بسامد بالایی دارد و ۶۲ غزل را شاعر در این وزن سروده است و سومین وزن پرکاربرد دیوان وحشی است. وحشی بافقی در هیچ یک از مصراع‌های این غزل‌ها چون وزن دوری هجا یا مصوت اضافه بر وزن نیاورده است؛ اما گاه رعایت قافیه‌ی دورنی نموده است. مثلاً در همین غزل بالا این کار دیده می‌شود.

۲. رجز مثنی سالم: این وزن از تکرار چهار بار «مسفعالن» تشکیل می‌شود. ۱۷ غزل در دیوان وحشی بافقی در این وزن سروده شده است. در تمام این غزلیات مصراع‌ها به دو لخت تقسیم می‌شود و با آنها چون وزن دوری برخورد شده است. تمام لخت‌های اول مصراع‌ها به هجای غیر کشیده ختم می‌شوند و فقط در چهار مورد به هجای کشیده ختم می‌شود که البته در هر چهار مورد، لخت دوم مصراع با همزه شروع می‌شود و این می‌تواند بیانگر این باشد که از نظر وحشی بافقی این وزن، یک وزن دوری تلقی نمی‌شود و همچنان که در سایر مصراع‌های این هفده غزل از هجای کشیده استفاده نشده است، در این چهار مصراع نیز باید با اختیار حذف همزه این تضاد را در میان غزلیات این وزن برطرف کرد. این مصاریع عبارتند از:

در هر مزار افتاده است این سان چراغ مرده‌ای

(غزل ۱۷۳)

صد جوق حسرت برگذشت اکنون هزاران گرد شد

(غزل ۳۴۳)

وقتی نگاهی رسم بود از چشم سنگین دل بتان

(غزل ۳۵۰)

گو مرغ آبی ره بتاب از ما سمندر مشربان

(غزل ۳۷۳)

نکته‌ی دیگری که در بحث از وزن شعر می‌تواند طرح باشد، این است که آیا شاعر تا چه حد پای‌بند قواعد عروضی است و چقدر پا را فراتر از قواعد عروضی گذاشته و شعر او دچار ایرادهای وزنی شده است. همچنین شاعر از کدام اختیارات و ضرورت‌های عروضی در شعرش استفاده کرده است. عروض و وزن شعر دارای قواعدی است که وزن شعر باید بر اساس آنها باشد؛ اما گاه شاعر به خاطر محدودیت‌هایی که در سرودن با آنها مواجه می‌شود، این قواعد را نادیده می‌گیرد و به گونه‌ای دیگر عمل می‌کند. در این موارد بر اساس قوانین عروضی در بعضی موارد پذیرفته هستند و وزن از قاعده خارج نمی‌شود؛ مثل قلب، تسکین، حذف همزه در تلفظ، آوردن فاعلاتن به جای فاعلاتن در اول مصراع و غیره که بدانها اختیارات شاعری گفته می‌شود و گاه هم ممکن است این پا

فراگذشتن از حد قوانین عروضی با این اختیارات و جوازهای شعری و عروضی هم‌خوانی نداشته باشد و از این طریق قابل توجیه نباشد که در این صورت وزن شعر ایراد پیدا می‌کند. در دیوان وحشی هیچ گونه ایراد وزنی که نتوان آن را با قواعد و استثنائات موجود در عروض فارسی توجیه نمود، وجود ندارد و موارد اندکی هست که ظاهراً با توجه به ایرادهای نوشتاری و افتادگی‌های بسیار متن دیوان و توجیهاتی که پیرامون آنها ارائه می‌شود، نشان می‌دهد ایراد در ضبط است نه وزن عروضی؛ لذا می‌توان گفت غزل‌های وحشی از جهت ایرادهای وزنی و خرابی اوزان از بی‌ایرادرترین غزل‌های شعر فارسی هستند و وحشی بسیار مقید به رعایت قواعد عروضی در غزلیاتش بوده است.

در زمینه‌ی اختیارات شاعری هم بیشتر شاهد اختیارات رایج عروضی هستیم؛ مثل کشش مصوت‌های کوتاه، حذف نون بعد از مصوت بلند، آوردن صامت اضافه بر وزن در پایان مصراع، بلند حساب کردن هجای کوتاه در پایان مصراع، آوردن «فاعلاتن» به جای «فعلاتن» در رکن اول مصراع، آوردن یک هجای بلند به جای دو هجای کوتاه که بدان «تسکین» می‌گویند و تغییر جای هجای کوتاه و بلند در بعضی از ارکان و تبدیل رکنی به رکن دیگر (در تبدیل مفتعلن به مفاعله و برعکس) که بدان «قلب» می‌گویند. در این بین بسامد کاربرد قلب و تسکین نیز در غزلیت وی بسیار اندک و در حد صفر است و اگر تسکینی صورت گرفته در پایان مصراع است و از طریق زحاف «محذوف» و «اصلم» قابل توجیه است.

نتیجه‌گیری:

تعداد غزل‌های وحشی بافقی ۳۹۶ غزل است که در ۱۶ وزن و ۷ بحر رمل (۱۳۹ غزل در ۴ وزن)، هزج (۱۱۱ غزل در ۴ وزن)، مضارع (۷۷ غزل در ۲ وزن)، محبت (۳۶ غزل در ۲ وزن)، رجز (۲۵ غزل در ۲ وزن)، منسرح (۴ غزل در ۱ وزن) و خفیف (۴ غزل در ۱ وزن) سروده شده‌اند. نکاتی که پیرامون وزن و موسیقی بیرونی غزل‌های وحشی بافقی می‌توان مطرح نمود که بیانگر ویژگی‌ها و محوه‌ی کاربرد وزن در غزلیات وی باشد، عبارتند از:

۱. وحشی از اوزان رایج و پرکاربرد شعر فارسی در غزل‌هایش استفاده کرده تا آنجا که وزن تمام غزل‌های او جزو رایج‌ترین اوزان شعر فارسی هستند.

۲. اوزان غزلیات وحشی فاقد تنوع لازم است و ۹۰٪ غزل‌های او در هشت وزن سروده شده‌اند.
۳. وحشی بافقی بیشتر به اوزان خیزابی گرایش دارد؛ لذا ۲۵۵ غزل (۶۴/۳۹٪ غزلیات وحشی) او دارای وزن خیزابی هستند و از اوزان جویباری کم استفاده کرده است.

۴. وحشی نسبتاً زیاد از وزن دوری استفاده کرده است و مجموعاً ۳۵ غزل وی دارای وزن دوری هستند.
۵. وحشی بافقی از امکانات وزن دوری در اوزان غیر دوری نیز استفاده کرده است و در آنها ضمن تقسیم ابیات به دو پاره، در میانه‌ی لخت‌ها گاه قافیه‌های میانی را به صورت ناقص آورده است. مجموعاً ۷۷ عدد از این نوع غزل‌ها در دیوان وحشی بافقی آمده است، اما در موارد محدودی چون وزن دوری عمل کرده است.

پیوست جداول

جدول ۱: بحرهای غزلیات وحشی همراه با بسامد اشعار هر کدام

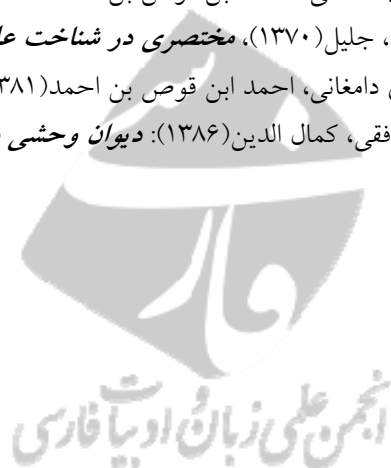
ردیف	بحر	تعداد غزل	درصد غزل
۱	رمل	۱۳۹	۳۵/۱۰
۲	هزج	۱۱۱	۲۸/۰۳
۳	مضارع	۷۷	۱۹/۴۴
۴	مجتث	۳۶	۹/۰۹
۵	رجز	۲۵	۶/۳۱
۶	منسرح	۴	۱/۰۱
۷	خفیف	۴	۱/۰۱

جدول ۲: فهرست اوزان غزلیات وحشی همراه با تعداد اشعار هر کدام

ردیف	بحر	وزن	تعداد غزل
۱	رمل مثنی محذوف	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن	۹۱
۲	رمل مثنی مخبون محذوف	فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن	۳۸
۳	رمل مثنی مشکول (دوری)	فعلات فاعلاتن فعلات فاعلاتن	۸
۴	رمل مسدس محذوف	فاعلاتن فاعلاتن فاعلن	۲
۵	هزج مثنی سالم (شبه دوری)	مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن	۶۲
۶	هزج مثنی اعراب مکفوف محذوف	مفعول مفاعیلن مفاعیلن فعولن	۴۱
۷	هزج مسدس محذوف	مفاعیلن مفاعیلن فعولن	۷
۸	هزج مثنی اعراب مقبوض محذوف	مفعول مفاعیلن فعولن	۱
۹	مضارع مثنی اعراب مکفوف محذوف	مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن	۷۲
۱۰	مضارع مثنی اعراب سالم (وزن دوری)	مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن	۵
۱۱	مجتث مثنی مخبون محذوف	مفاعیلن فعلاتن مفاعیلن فعلن	۲۶
۱۲	مجتث مثنی مخبون (وزن دوری)	مفاعیلن فعلاتن مفاعیلن فعلاتن	۱۰
۱۳	رجز مثنی سالم (شبه دوری)	مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن	۱۷
۱۴	رجز مثنی مطوی مخبون (وزن دوری)	مفتعلن مفاعیلن مفتعلن مفاعیلن	۸
۱۵	منسرح مثنی مطوی مکشوف (وزن دوری)	مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن	۴
۱۶	خفیف مسدس مخبون اصلم	فاعلاتن مفاعیلن فعلن	۴

فهرست منابع:

- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۰)، *موسیقی شعر*، تهران، آگاه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۰)، *آشنایی با عروض و قافیه*، تهران، فردوس، چاپ ششم.
- گراوند، علی (۱۳۸۷)، *بررسی سبک شعری منوچهری دامغانی*، طرح تحقیقاتی، ایلام، دانشگاه ایلام.
- _____ (۱۳۸۲)، *بررسی سبک قصاید انوری*، طرح تحقیقاتی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
- گراوند، علی و الهه آقاخانی (۱۳۹۱)، *بررسی موسیقی بیرونی و کناری در غزلیات کلیم همدانی*، همایش پیون‌های فرهنگی ایران و هند، همدان، دانشگاه بوعلی سینا.
- گراوند، علی و سوادبه صیدی (۱۳۸۷)، *شکل‌شناسی مجموعه غزل‌های «می‌باقی» اقبال لاهوری*، همایش انجمن ترویج زبان و ادبیات فارسی، انجمن ترویج زبان و ادبیات فارسی (زیر چاپ).
- محجوب، محمدجعفر (بی‌تا)، *سبک خراسانی در شعر فارسی*، تهران، فردوس و جامی.
- منوچهری دامغانی، احمد ابن قوص بن احمد (۱۳۸۱)، *دیوان، به کوشش محمد دبیرسیاقی*، تهران، زوار، چاپ چهارم.
- مسگرزاد، جلیل (۱۳۷۰)، *مختصری در شناخت علم عروض و قافیه*، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- منوچهری دامغانی، احمد ابن قوص بن احمد (۱۳۸۱)، *دیوان؛ به کوشش محمد دبیرسیاقی*، چاپ چهارم، تهران زوار.
- وحشی بافقی، کمال الدین (۱۳۸۶): *دیوان وحشی بافقی؛ تصحیح پرویز بابایی*، چاپ پنجم، تهران، نگاه.

هفتمین همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی

www.anjomanfarsi.ir